

Krzysztof Nawotka

(Uniwersytet Wrocławski)

DEMOKRACJA GRECKA: PROBLEM OTWARTOŚCI DZIAŁANIA WŁADZY

Demokracja grecka, jej początki, rozwój, definicje i ograniczenia są przedmiotem niekończącej się debaty historyków starożytności, filologów klasycznych, badaczy teorii politycznych i politologii¹. Nie tak wiele w tej debacie można uznać za ostateczne słowo nauki, łącznie z kwestiami początku i końca demokracji greckiej, jej rozpowszechnienia i klasyfikacji w świetle współczesnych nam teorii politycznych. To wystąpienie nie ma ambicji przedstawić całościowej wizji demokracji greckiej, ani nawet akceptowalnej dla przedstawicieli wszystkich dziedzin nauki jej definicji. Przyjmuję w nim za niepodważalny fakt, że starożytni Grecy uważali jeden ze swoich ustrojów za demokrację, a jej definicja sformułowana przez Arystotelesa odnosiła się do ustroju realnie istniejącego w połowie IV w. p.n.e. Jej najważniejszą cechą jest wolność i równość wszystkich obywateli² a także to, że "w państwach demokratycznych lud dzierży najwyższą władzę"³. Niezależnie od wyróżnianych przez Arystotelesa rodzajów demokracji, każdorazowo władza w niej należała do zgromadzenia ludowego podejmującego najważniejsze decyzje, co najmniej o wojnie i pokoju oraz o uchwalaniu praw konstytucyjnych (*nomoi*) i wyłanianiu urzędników⁴. Inną cechą demokracji greckiej było wyłanianie większości urzędników, członków rady i sędziów przysięgłych przez losowanie, poprzedzone oceną moralnych kwalifikacji kandydata (*dokimasia*)⁵, z ograniczeniem wyboru tylko do tych funkcji, których sprawowanie wymagało specjalnych

¹ Pożyteczny przegląd stanowisk: Josiah Ober, "What the Ancient Greeks Can Tell Us About Democracy," *Annual Review of Political Science* 11 (2008): 67–91.

² Arist. *Pol.* 1317b: Ὑπόθεσις μὲν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία (τοῦτο γὰρ λέγειν εἰώθασιν, ὡς ἐν μόνῃ τῇ πολιτείᾳ ταύτῃ μετέχοντας ἐλευθερίας· τούτου γὰρ στοχάζεσθαι φασὶ πᾶσαν δημοκρατίαν), a w przekładzie L. Piotrowicza: "Założeniem ustroju demokratycznego jest wolność. Tak się też pospolicie mówi, że jedynie w tej formie zażywają obywatele wolności i to właśnie – powiadają – ma na celu demokracja".

³ Arist. *Pol.* 1278b: λέγω δ' οἷον ἐν μὲν ταῖς δημοκρατίαις κύριος ὁ δῆμος; tu w przekładzie L. Piotrowicza.

⁴ Arist. *Pol.* 1298a.

⁵ [Arist.] *Ath. Pol.* 45.3, 55.2–5, 56.1, 59.4, 60.1. Mogens H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* (Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1999), 218–220; Elizabeth Kosmetatou, "Tyche's Force: Lottery and Chance in Greek Government," w Hans Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2013), 235–251.

umiejętności⁶. Procedura losowania jest nam najlepiej znana w przypadku Aten, ale wiemy, że była ona powszechnie stosowana też w innych państwach greckich, np. w Milecie, Smyrnie, czy na Rodos i Kos⁷. W demokracji zarówno piastujący urzędy, biorący udział w zgromadzeniu i zasiadający w sądach przysięgłych otrzymywali skromną dietę, która umożliwiała nawet ludziom ubogim udział w pracy organów państwa. Dieta (*ekklesiastikon*), znana nam dobrze z ateńskich źródeł literackich⁸, poza Atenami poświadczona jest sporadycznie⁹, ale badacze przypuszczają, że była ona dość powszechnym narzędziem funkcjonowania klasycznej i hellenistycznej demokracji greckiej¹⁰. W istocie rzeczy - jak twierdzi Arystoteles - w jego czasach "niełatwo już dałoby się zaprowadzić inny ustrój jak demokracja"¹¹.

Głównie ze względu na stan bazy źródłowej badania demokracji greckiej tradycyjnie koncentrują się na Atenach i – choć nie jest to moim zamiarem – nie będę tu mógł w tym wystąpieniu uniknąć skupienia na Atenach nieproporcjonalnie dużo uwagi. Funkcjonowanie instytucji demokracji ateńskiej jest już dobrze znane i dlatego nie ma potrzeby poświęcać im tu zbyt wiele miejsca, koncentrując się na jednym tylko elemencie działania demokracji: otwartości działania władzy. Znaczna część dyskusji naukowej na temat demokracji greckiej odnosi się do jej późnoarchaicznych i wczesnoklasycznych początków, w przypadku Aten wyznaczonych przez

⁶ Arist. *Pol.* 1317b: τούτων δ' ὑποκειμένων καὶ τοιαύτης οὔσης τῆς ἀρχῆς τὰ τοιαῦτα δημοτικά: τὸ αἰρεῖσθαι τὰς ἀρχὰς πάντας ἐκ πάντων, τὸ ἄρχειν πάντας μὲν ἐκάστου ἕκαστον δ' ἐν μέρει πάντων, τὸ κληρωτὰς εἶναι τὰς ἀρχὰς ἢ πάσας ἢ ὅσαι μὴ ἐμπειρίας δέονται καὶ τέχνης, a w przekładzie L. Piotrowicza: "Z tych założeń i z takiej zasady [wynikają] następujące urządzenia demokratyczne: wszyscy urzędnicy są wybierani spośród wszystkich; wszyscy panują nad każdym i każdy nad wszystkimi na przemian; urzędy obsadza się w drodze losowania i to albo wszystkie, albo te, które nie wymagają szczególnego doświadczenia ani umiejętności".

⁷ Vincent Gabrielsen, *The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes* (Aarhus: Aarhus University Press, 1997), 27–28; Patrice Hamon, "À propos de l'institution du Conseil dans les cites grecques de l'époque hellénistique," *REG* 114 (2001): XVI–XXI; Volker Grieb, *Hellenistische Demokratie: politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen* (Stuttgart: Franz Steiner, 2008), 301–302; Krzysztof Nawotka, *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2014), 139–142; Susanne Carlsson, *Hellenistic Democracies: Freedom, Independence and Political Procedure in Some East Greek City–States* (Stuttgart: Franz Steiner, 2010), 53, 225.

⁸ Arist. *Pol.* 1317b 30–38, 1297a 35–38, 1320 a 17–22, 1298b 23–26, 1320b 2–3, 1299b 38–1300a 4. John Creed, "Aristotle and Democracy," w: Andros Loizou, Harry Lesser, *Polis and Politics: Essays in Greek Moral and Political Philosophy* (Aldershot: Avebury, 1990), 23–34; Carlsson, *Hellenistic*, 152–154.

⁹ *Iasos* 20 = *SEG* 40.959 (Iasos); być może *SEG* 45.1368 (Kamarina).

¹⁰ Geoffrey E.M. de Ste. Croix, "Political Pay Outside Athens," *CQ* N.S. 25 (1975): 48–52. Por. Nawotka, *Boule*, 134.

¹¹ Arist. *Pol.* 1286b: ἴσως οὐδὲ ῥάδιον ἔτι γίγνεσθαι πολιτείαν ἑτέραν παρὰ δημοκρατίαν; tu w przekładzie L. Piotrowicza.

epokowe wydarzenia reform Solona (594 p.n.e.). Kleistenesa (509 p.n.e.) i Efiatesa (462 p.n.e.)¹². W tym wystąpieniu pominię ten okres, głównie ze względu na słabą bazę źródłową zachowaną z tamtej epoki, koncentrując rozważania na okresie od końca V w. p.n.e. po kres epoki hellenistycznej. Uwarunkowane jest to stanem bazy źródłowej: dla IV w. p.n.e. dziełami teoretyków ustroju, w tym oczywiście najwybitniejszego w dziejach nauki światowej Arystotelesa, i korpusem mówców ateńskich, a dla całego okresu zasobem epigraficznym. W badaniach ostatnich dekad dokonał się zresztą – w dużej mierze dzięki M.H. Hansenowi – zwrot w kierunku docenienia IV w. p.n.e. jako okresu klasycznej, w pełni funkcjonalnej, demokracji ateńskiej¹³.

W trzeciej księdze *Dziejów* Herodot przedstawia ciąg wydarzeń prowadzących do objęcia tronu Wielkiego Króla przez Dariusza, od śmierci Kambyzesa, do uzurpacji maga Gaumaty, podającego się za Smerdisa brata Kambyzesa, po obalenie magów przez siedmiu arystokratów perskich¹⁴. Ten epizod wieńczy debata perskich arystokratów poświęcona zaletom trzech ustrojów: demokracji, oligarchii i monarchii. Jak nietrudno się domyślić, debatę wśród Persów wygrał zwolennik monarchii – Dariusz, który też następnego dnia został ich władcą¹⁵. Niezależnie od nawiązania w niej do autentycznej ideologii achemenidzkiej, debata ta – tak jak została przedstawiona w dziele Herodota – jest fikcyjna, a wyrażane w niej poglądy odnoszą się raczej do ateńskich niż perskich dyskusji ustrojowych. Sam Herodot miał świadomość, że tak też będą ją odbierali słuchacze jego dzieła: Ἐπειτέ δὲ κατέστη ὁ θόρυβος καὶ ἐκτὸς πέντε ἡμερῶν ἐγένετο, ἐβουλευόντο οἱ ἐπαναστάντες τοῖσι μάγοισι περὶ τῶν πάντων πρηγμάτων, καὶ ἐλέχθησαν λόγοι ἄπιστοι μὲν ἐνίοισι Ἑλλήνων, ἐλέχθησαν δ' ὧν, czyli: "Skoro zamęt ustał i pięć dni od tego czasu upłynęło, naradzali się nad wszystkimi sprawami państwa ci, którzy podnieśli bunt przeciw magom, przy czym wygłoszono mowy, niewiarygodne wprawdzie dla niektórych Hellenów, mimo to jednak zostały one wygłoszone"¹⁶. Z punktu widzenia tego wystąpienia nie jest istotne czy celem Herodota było – jak uważa część badaczy – sławienie Aten jako państwa demokratycznego¹⁷, czy – jak sądzą

¹² Kurt A. Raaflaub, Josiah Ober, Robert W. Wallace, *The Origins of Democracy in Ancient Greece* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2007).

¹³Hansen, *Athenian Democracy*; por. Ober, "What the Ancient Greeks", 73.

¹⁴ Hdt. III 61–88. Por. Pierre Briant, "Gaumāta," w *Encyclopaedia Iranica* on-line, dostęp 22.05.2019.

¹⁵ Hdt. III 80–82 (debata), 83 (zwycięstwo poglądu Dariusza).

¹⁶ Hdt. III 80, cytaty w przekładzie S. Hammera. O debacie zob. Kurt Raaflaub, "Contemporary Perceptions of Democracy in Fifth-Century Athens," w W. Robert Connor (ed.), *Aspects of Athenian Democracy* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1990), 33–70, zwłaszcza 41–49; David Asheri, Alan Lloyd, Aldo Corcella, *A Commentary on Herodotus Books I–IV* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 471–473 (z obszernym odniesieniem do wcześniejszej literatury przedmiotu).

¹⁷ E.g. Felix Jacoby, "Herodotos," w *RE Suppl.* II (Stuttgart: Metzler, 1913), 205–520, zwłaszcza: 240, 357–60.

inni – przestrzeganie Ateńczyków przed prowadzeniem – na wzór perski – polityki imperialistycznej¹⁸, czy wreszcie, że dla Herodota antyteza wolność-tyrania była ważniejsza niż przeciwstawienie demokracji monarchii¹⁹. Ważne jest tylko to, że zabierając – w zawołany sposób – głos we współczesnej debacie politycznej, Herodot posługiwał się argumentacją opartą na powszechnie zrozumiałych i akceptowalnych przesłankach. Mowę proponującą Persom przyjęcie ustroju demokratycznego wkłada on w usta najpoważniejszego uczestnika debaty, Otanesa, drugiego obok Dariusza lidera arystokratów perskich²⁰. Jego – a więc i Herodota i, w domyśle, jego ateńskich słuchaczy – zdaniem: "Ludowładztwo zaś ma, naprzód, najpiękniejszą ze wszystkich nazwę, tj. równość wobec prawa; po wtóre, nie czyni nic takiego jak jedynowładca. Losowaniem rozdziela urzędy, jego władza jest odpowiedzialna, ze wszystkimi postanowieniami odnosi się do zgromadzenia ludu"²¹. Herodot nie używa tu rzeczownikowego określenia ustroju, którego zalety przeciwstawia wadom monarchii, ale nie mamy wątpliwości, że pod opisowym πλήθος δὲ ἄρχων kryje się demokracja, oddana we przekładzie Hammera jako "ludowładztwo". Cechami demokracji są zatem: powoływanie osób odpowiedzialnych za sprawowanie władzy przez losowanie, składanie przez nich sprawozdania z czynności urzędowych (ὑπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει) oraz podejmowanie decyzji o sprawach państwa na zgromadzeniu ludowym. Te dwie ostatnie cechy pokazują zatem, że już Herodot uważa jawność życia publicznego za konstytutywną cechę demokracji.

Oczywiście zawsze rodzi się pytanie, czy jawność życia publicznego była tylko postulatem intelektualisty, czy rzeczywistą cechą demokracji oraz czy takie rozważania można prowadzić tylko w odniesieniu do Aten, czy też miały one odniesienie do demokracji greckiej w ogóle. Ze względu na wyjątkowe bogactwo miejscowej bazy źródłowej, obejmującej dzieła starożytnych historyków, teoretyków ustroju (zwłaszcza Arystotelesa), mówców, oraz niezliczone inskrypcje, kwestia funkcjonowania instytucji demokratycznych jest nam najlepiej znana w odniesieniu do Aten. W Atenach miała miejsce zarówno regularna procedura kontroli osób sprawujących władzę przez powołane do tego demokratyczne kolegia (εὔθυνα)²², regularne procedura głosowania na zgromadzeniu ludowym skargi przeciwko urzędnikom (*eisangelia*) oraz wniosku o wotum nieufności (*apochheirotonia ton archon*)²³, jak i istniała możliwość zaskarżania każdego urzędnika

¹⁸ Hermann Strasburger, "Herodot und das Perikleische Athen," *Historia* 4 (1955): 1–25; John L. Moles, "Herodotus and Athens," w: Egbert J. Bakker, Irene J.F. de Jong, Hans van Wees (eds.), *Brill's Companion to Herodotus* (Leiden: Brill), 33–52.

¹⁹ Charles W. Fornara, *Herodotus: An Interpretative Essay* (Oxford: Clarendon Press, 1971), 48–50.

²⁰ Rüdiger Schmitt, "Otanes," w: *Encyclopaedia Iranica* on-line, dostęp 23.05.2019.

²¹ Hdt. III 80: Πλήθος δὲ ἄρχων πρῶτα μὲν οὐνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην. Δεύτερα δὲ τούτων τῶν ὁ μούναρχος ποιέει οὐδέν· πάλω μὲν γὰρ ἀρχὰς ἄρχει, ὑπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλευματα δὲ πάντα ἐς τὸ κοινὸν ἀναφέρει. W tekście cytat za przekładem S. Hammera.

²² Marcel Piérart, "Les ΕΥΘΥΝΟΙ Athéniens", *AC* 40 (1971): 526–573.

²³ Arist. *Ath.* 43.4, 61.2. Hansen, *Athenian Democracy*, 220–221.

przez obywatela przed radą i przed sądem przysięgłym²⁴. Składający się z 6000 sędziów powoływanych przez losowanie – a więc w istocie rzeczy podobnie jak rada i większość urzędów – sąd przysięgłych był emanacją całej wspólnoty obywatelskiej Aten, a zatem działał jak jej pomniejszona kopia²⁵. W Atenach i przynajmniej w niektórych innych państwach greckich epoki hellenistycznej kontroli sądowej podlegała też legislacja (*graphe paranomon*),²⁶ co stanowiło dodatkową gwarancję otwartości procesu stanowienia prawa.

Choć nigdzie dokumentacja nie jest tak obszerna jak w Atenach, wiemy, że szereg polis wprowadziło obowiązek składania sprawozdań zgromadzeniu przez urzędników i strategów, choć nie zawsze ten obowiązek określano terminem *euthyna*²⁷. Znamienny jest przykład Olbii, która w ok. 200 r. p.n.e. w sytuacji trudności gospodarczych i zagrożenia ze strony sąsiadujących plemion barbarzyńskich musiała polegać na donacjach i pożyczkach ze strony swego wybitnego obywatela Protogenesa²⁸. Pomimo swego bogactwa i zdaniem niektórych badaczy dominującej pozycji w społeczeństwie²⁹, Protogenes składa ludowi sprawozdanie finansowe ze swej działalności budowlanej na rzecz miasta, wypełniając demokratyczny obowiązek jawności działań publicznych³⁰.

Łatwiej przez nowożytnych badaczy dostrzegalną zasadą działania demokracji greckiej jest otwartość procesu legislacyjnego i funkcjonowania prawa. Jawność funkcjonowania władzy publicznej gwarantowały też duża liczebność ciał uchwałodawczych, staranność procedur demokratycznych i kontrola sądowa legislacji. Znów te czynniki znane są nam najlepiej w przypadku Aten IV w. p.n.e. Oczywiście we wszystkich demokratycznych poleis głównym

²⁴ Ryszard Kulesza, "Nikt w państwie nie może pozostawać poza kontrolą," *Przegląd Historyczny* 98 (2007): 1–9.

²⁵ Arist. *Ath.* 9.2, 63.1–3. Mogens H. Hansen, "The Athenian *Heliaia* from Solon to Aristotle," *C&M* 33 (1981–82): 9–47; Hansen, *Athenian Democracy*, 221–222.

²⁶ Christian Habicht, "Judicial control of the legislature in Greek states," *Studi ellenistici* 20 (2008): 17–23.

²⁷ Peter J. Rhodes, "Euthynai," w: *BNP* on-line, dostęp 24.05.2019; Edward M. Harris, "The Rule of Law and Military Organisation in the Greek Polis," *Symposion. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Seggau, 25.–30. August 2009)* (Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), 405–418.

²⁸ *IPE* I² 32. Krzysztof Nawotka, „Protogenes dobroczyńca Olbii,” *Meander* 51 (1996) [1997]: 265–275. Aspekt ekonomiczny działalności Protogenesa: Christel Müller, "Autopsy of a Crisis: Wealth, Protogenes, and the City of Olbia in c. 200 BC," w Zosia Archibald, John K. Davies, Vincent Gabrielsen (eds.), *Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 324–344.

²⁹ Paul Veyne, *Bread and Circuses: Historical Sociology and Political Pluralism* (London: Allen Lane, 1990), 108.

³⁰ To i pożyczka nie, a nie dawanie miastu pieniędzy odróżniało go od "wielkich euergetów" epoki późnohellenistycznej: Philippe Gauthier, *Les cités grecques et leur bienfaiteurs* (Paris: de Boccard, 1985), 67–73; Nawotka, "Protogenes," 274.

organem uchwałodawczym było zgromadzenie ludowe, w którym mogli uczestniczyć wszyscy dorośli obywatele. Uchwała zgromadzenia nazywa się po grecku ψήφισμα, co dosłownie oznacza decyzję podejmowaną przy pomocy *psephoi*, czyli kamyków wrzucanych do urny w akcie głosowania³¹. Jednak w praktyce greckich zgromadzeń głosowanie tajne było stosunkową rzadkością zarezerwowaną dla sytuacji, w których dla ważności decyzji wymagane było kworum, łatwe do ustalenia w przypadku głosowania przy pomocy *psephoi* liczonych po wyjęciu z urny. Ten sposób procedowania był jednak na tyle powolny, że większe zgromadzenia nie mogłyby efektywnie funkcjonować głosując zawsze przy pomocy *psephoi* wrzucanych do urny - zwłaszcza nie sposób sobie wyobrazić kilku głosowań nad poprawkami do zgłoszonego projektu uchwały, a takie są dobrze poświadczone. Wśród badaczy ustroju greckiego panuje zgoda, że głosowania na zgromadzeniu odbywały się na ogół przez podniesienie rąk, których przeważnie nie liczone, a tylko szacowano, po której stronie jest większość³². Stąd niejednokrotnie mamy do czynienia z określeniami typu ψήφισμα χειροτονηθῆναι – "przyjąć uchwałę (*psephisma*) przez podniesienie rąk"³³. Ten sposób podejmowania uchwał w najważniejszych dla każdej polis sprawach zarówno zapewniał pełną jawność procesu decyzyjnego, jak i zapewne służył wywarceniu presji na niezdecydowanych do opowiedzenia się po stronie optycznej większości.

Zgromadzeniu na ogół towarzyszył mniejszy organ, przeważnie noszący nazwę βουλή – rada. Często – ale wyłącznie poza Atenami – zachowane teksty uchwał wskazują, że zostały one przyjęte bez udziału rady i jakiegokolwiek innego ciała probuleutycznego, czyli przygotowującego propozycję uchwały przed przedstawieniem jej ludowi. Występowanie takiej procedury uważane jest przez niektórych badaczy za symptom zdecydowanie demokratycznego charakteru ustroju polis³⁴. W większości przypadków jednak propozycja uchwały przed przedstawieniem jej zgromadzeniu musiała zostać poddana wstępnej dyskusji w radzie, czego wyrazem jest powszechnie występująca formuła otwierająca greckie uchwały: ἔδοξεν τῆι βουλήι καὶ τῶι δήμῳ –

³¹ Friedemann Quaß, *Nomos und Psephisma. Untersuchungen zum griechischen Staatsrecht* (München: C.H. Beck, 1971), 2–3; Peter J. Rhodes, "Psephisma," w *BNP* on-line, dostęp 23.05.2019.

³² Mogens H. Hansen, *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 41–46; Philippe Gauthier, "Juges des mains' dans les cites hellénistiques," w Pernille Flensted-Jensen, Thomas Heine Nielsen, Lene Rubinstein (eds.), *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000), 421–429. Nawotka, *Boule*, 15, 139.

³³ N.p. *FD* III.3.214, 215 z Chios (ok. połowy III w. p.n.e.).

³⁴ Np. Johannes Touloumakos, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhd. v. Chr.* (Göttingen, 1967) 54–55, 117–118; Susan M. Sherwin-White S, *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1978), 177–180.

"tak postanowiły rada i lud". A Atenach IV w. p.n.e. istniały surowe sankcje za samo złożenie propozycji uchwały bez uprzedniej debaty w radzie, a sama uchwała – gdyby została przyjęta przez – mogła zostać obalona sędownie³⁵. Kompetencją rady było te udzielanie posłuchania ambasadorom obcych państw, nadzór nad archiwami, rejestrem obywateli, urzędami i bieżące zarządzanie finansami państwa³⁶. W Atenach w latach 508/7-308/7 p.n.e i od 127 r. n.e. rada liczyła 500 członków, a okresie 307/6-127 n.e. 600 członków, wyłanianych losowaniem po 50 z każdej *phyle*. Z rzadka źródła zachowują informację o liczebności rad w innych greckich państwach demokratycznych; wyjątkowo wiemy, że w średniej wielkości polis, jaką było Erythrai, w połowie V w. p.n.e. rada składała się ze 120 buleutów,³⁷ a w Efezie – wielkim mieście epoki pryncypatu – rada liczyła 450 członków³⁸. Pośrednią wskazówką dużej liczby buleutów są rozmiary, a zwłaszcza ilość miejsc siedzących w buleuterionach – lokalach urzędowych rad. Skoro nowy buleuterion w Milecie dysponował wygodnym miejscem siedzącym dla 800 osób, to zapewne rada w tym mieście musiała liczyć paruset członków³⁹. Duża liczebność rady, połączona z zasadą corocznej zmiany jej składu i występującym przynajmniej w Atenach ograniczeniem możliwości sprawowania funkcji buleuty więcej niż dwa razy w życiu w IV w. p.n.e. i trzy razy w epoce hellenistycznej, miała daleko idące konsekwencje. Model demograficzny społeczeństwa ateńskiego pokazuje, że w IV w. p.n.e. ponad 1/3 wszystkich obywateli zasiadała przynajmniej raz w życiu w bule, czyli uczestniczyła osobiście w kształtowaniu szczegółów ateńskiej legislacji, formułowania kierunków polityki zagranicznej i sprawowaniu zwykłych funkcji rządowych⁴⁰. Warto mieć na uwadze i to, że w Atenach IV w. p.n.e. w sesjach zgromadzenia ludowego, choćby ze względu na ograniczenia miejsca na wzgórzu Pnyks, gdzie zgromadzenie się zbierało, uczestniczyła mniej więcej 1/5 uprawnionych⁴¹. Wolno się domyślić, że byli to ci sami obywatele, którzy decydowali się podjąć trud zasiadania przez rok w radzie, a zatem bardzo znaczny odsetek uczestników zgromadzenia legitymował się osobistym doświadczeniem legislacyjnym i rządowym, co bez wątplenia pozytywnie wpływało na jakość podejmowanych decyzji. Z drugiej strony praktyka przygotowywania projektów uchwał i określania kierunków polityki zagranicznej przez tak liczną reprezentację aktywnych obywateli gwarantowało pełną otwartość działania władzy w demokratycznej polis.

³⁵ [Arist.] *Ath. pol.* 45.4. Peter J. Rhodes, *The Athenian Boule* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 52–81.

³⁶ Rhodes, *Athenian*, 88–112. Nawotka, *Boule*, 166–170; David Pritchard, "Public Spending in Democratic Athens," *AH* 46 (2017): 37–38.

³⁷ *IG I³* 14.

³⁸ *IEph* 27.

³⁹ Nawotka, *Boule*, 153–158.

⁴⁰ Hansen, *Athenian Democracy*, 248–249; Ober, "What the Ancient Greeks", 74.

⁴¹ Hansen, *Athenian Democracy*, 130–132.

Oczywistym punktem sporu między kulturą demokratyczną a arystokratyczną bądź oligarchiczną było przeciwstawienie prawa niepisanego aktowi normatywnemu utrwalonemu w piśmie. Wyłączność wiedzy o dokładnej treści rzekomo odziedziczonych po przodkach, niepisanych praw, dawała arystokratom i oligarchom prawo moralne do podejmowania, niemożliwych do zakwestionowania decyzji politycznych i sądowych. Rozumiała to dobrze demokracja ateńska odrodzona w 403 r. p.n.e. po okresie panowania skrajnej oligarchii tzw. Trzydziestu Tyranów, gdy wprost zakazano posługiwania się niepisаныmi prawami⁴². Najlepszemu dowodu bezwzględnej dominacji prawa pisanego w społeczeństwie demokratycznym dostarczają liczne zachowane dzieła czwartowiecznych mówców ateńskich. W najsłynniejszej mowie starożytności – "O wieńcu" – Demostenes przywołuje aż 19 uchwał i 11 innych dokumentów oficjalnych, każąc odczytywać ich treść w sądzie⁴³. Choć może był to tylko zabieg retoryczny, mający za zadanie przykrycie słabości swej argumentacji prawnej, taktyka Demostenesa musiała być zgodna z ateńską praktyką posługiwania się tekstem pisanym aktu prawnego, dostępnym dla każdego zainteresowanego.

Grecka kultura polityczna miała charakter przede wszystkim oralny, z fundamentalną rolą otwartej debaty w życiu publicznym państwa demokratycznego⁴⁴. Ta część antycznego życia publicznego jest, rzecz jasna, współczesnej nam nauce niedostępna. W większości przypadków nowożytni badacze ustroju greckiego, w tym problemu otwartości działania władzy, skazani są na studiowanie świadectw zachowanych w kamieniu – te zapisane na innych nośnikach przepadły, nie licząc oczywiście garstki mów, mających jednak charakter literacki, a nie dokumentarny. W tym wystąpieniu nie będę się zagłębiał w problem – skądinąd bardzo istotny – rozpowszechnienia sztuki

⁴² And. 1.87: Νόμοι. Ἀγράφοι δὲ νόμοι τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ἐνός. Hansen, *Athenian Democracy*, 170; Rosalind Thomas, "Written in Stone? Liberty, Equality, Orality and the Codification of Law," w: Lin Foxhall, A.D.E. Lewis (eds.), *Greek Law in its Political Setting: Justifications not Justice* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 9–31, zwłaszcza 11.

⁴³ D. *De corona* 29, 36, 73, 75, 84, 90, 92, 105–106, 115, 116, 118, 120, 154, 155, 164, 165, 181–187, 217, 222 oraz listy Ateńczyków (212), Teban (214) i Filipa (39, 77, 157, 166, 167, 221), skarga procesowa Aischinesa (54), epitafion Ateńczyków (289), wykaz wypraw podjętych na wniosek Demostenesa (305).

⁴⁴ Por. włożoną w usta Peryklesa mowę pogrzebową w Th. II 40.2: καὶ οἱ αὐτοὶ ἤτοι κρίνομεν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἠγοῦμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν. ("Zawsze sami oceniamy wypadki i staramy się wyrobić sobie trafny sąd; nie stoimy na stanowisku, że słowa szkodzą czynom, lecz że najpierw trzeba się dać pouczyć słowom, zanim się do czynów przystąpi." Przeł. K. Kumaniecki, BN). Josiah Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of the People* (Princeton: Princeton University Press, 1989); Charles W. Hedrick, "Democracy and the Athenian Epigraphic Habit", *Hesperia* 68 (1999): 408.

czytania i pisania oraz społecznego i politycznego wykluczenia analfabetów w demokratycznym państwie greckim⁴⁵, koncentrując się na tym co demokracja chciała powiedzieć na swój temat.

W końcu IV w. p.n.e. następuje drastyczny spadek liczby źródeł literackich do dziejów demokracji, zwłaszcza mów politycznych i sądowych, a odrodzenie tego gatunku literackiego w epoce drugiej sofistyki, czyli w czasach od końca I do początku III w. n.e., nie wnosi wiele do rozważanych dziś zagadnień. Dobrze nam znana twórczość epoki drugiej sofistyki to przede wszystkim mowy epidejktyczne, pisane sztucznym już wówczas dialektem attyckim i unikające współczesnej autorom tematyki politycznej. Dzieje epoki hellenistycznej i czasów pryncypatu na Wschodzie badane są przede wszystkim w oparciu o źródła epigraficzne.

Nikt nie policzył wszystkich zachowanych inskrypcji greckich, ale można się chyba zgodzić z Daviesem, że ich liczba przekracza 200.000⁴⁶. Podejmowano dotąd kilka prób przedstawienia rozkładu w czasie datowalnych inskrypcji antycznych, w tym co najmniej dwie dla Aten i jedną dla całej wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, opartą na kompleksowej analizie próbek z 10 wybranych obszarów od Krymu po Fenicję i Fajum w Egipcie, ale bez uwzględnienia Aten. i wysp. Wynik tych badań przedstawiają tzw. krzywe epigraficzne:

⁴⁵ Claude Lévi-Strauss, "A Writing Lesson," w: Claude Lévi-Strauss, *Tristes tropiques* (New York: Hutchinson & Co., 1961), 294–304; Hedrick, "Democracy", 388; Rosalind Thomas, "Writing, Reading, Public and Private "Literacies," w: William A. Johnson, Bolt. N. Parker (eds.), *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 23–24.

⁴⁶ John K. Davies, "Greek Archives: From Record to Monument," w Maria Brosius (ed.), *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 326. Szerzej o liczbie zachowanych starożytnych inskrypcji ze wschodniej części basenu Morza Śródziemnego zob. Krzysztof Nawotka et al., *Epigraphic culture in the Eastern Mediterranean*, (w druku) 2019.

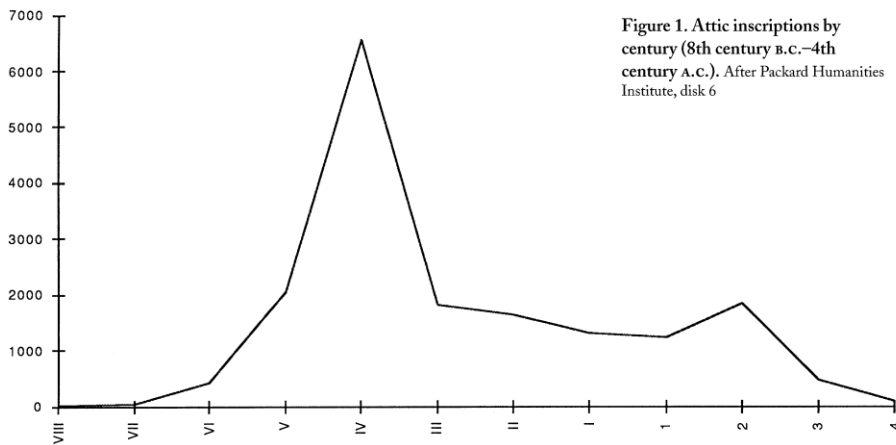

1. Krzywa epigraficzna dla wschodniej części basenu Morza Śródziemnego

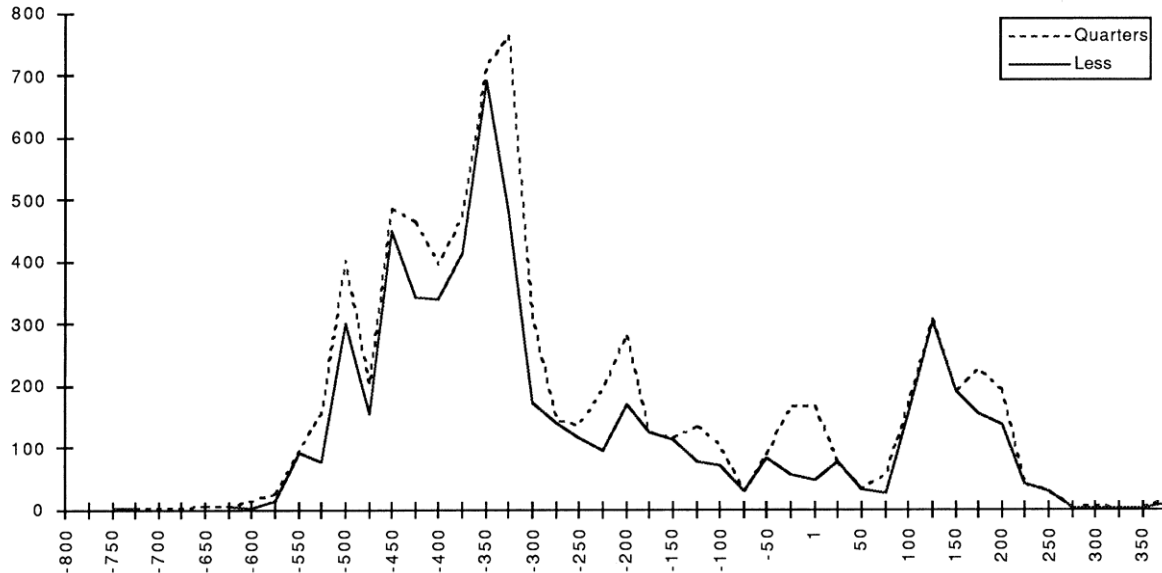
Z uwagi na przyjętą metodologię nie są one do końca porównywalne, ale choć bardziej rzetelne wyniki przedstawia druga krzywa, to rozkład chronologiczny przedstawiony przez Hedricka (o którym niżej) - choć przybliżony - też dobrze odzwierciedla główne tendencje w epigrafice ateńskiej. Do obu krzywych epigraficznych i do ich składowych będę wracał w dalszej części wystąpienia. W tym momencie wystarczy zauważyć, że obie krzywe mają wyraźne maksima: ateńska w IV w. p.n.e. i drugie, znacznie niższe w II w. n.e.; śródziemnomorska w II w. n.e. i drugie, nieco niższe, w II w. p.n.e. Obie krzywe pokazują bardzo nierówny rozkład chronologiczny inskrypcji, a różnice stają się jeszcze bardziej wyraźne i diagnozowalne w przypadku przedstawienia wykresu w skali co 25 lat, a nie – jak tutaj – co sto lat. W dalszej części tego wystąpienia powrócę do interpretacji przebiegu tych i innych krzywych epigraficznych jako sposobu przybliżenia się do odpowiedzi na pytania o mierzenie jawności działania władzy w życiu publicznym starożytnych Greków i o dalsze wnioskowanie na temat charakteru ustroju polis w od końca epoki klasycznej po początek panowania rzymskiego.

Pierwsza zachowana uchwała ateńska to dokument zawierający przepisy dotyczące ateńskich osadników (kleruchów) na Salaminie, datowany na okres 510-500 p.n.e., a więc

najprawdopodobniej bezpośrednio po reformach Klejstenesa.⁴⁷ Taka zbieżność chronologiczna jest znamieną, bo przy dużej produkcji epigraficznej epoki Pizystratydów, obejmującej dedykacje, inskrypcje budowlane itd. nie ma żadnego dokumentu utrwalających wynik działalności zgromadzenia ludowego, symbolicznie rozpoczynający się formułą ἔδοχσεν τοῖ δέμοι ("tak postanowił lud")⁴⁸.

2. Krzywa epigraficzna dla Aten według stuleci⁴⁹

3. Krzywa epigraficzne dla Aten według ćwierćwieczy⁵⁰

⁴⁷ IG I³ 1.

⁴⁸ Hedrick, "Democracy", 397–398.

⁴⁹ Hedrick, "Democracy," 392, fig. 1.

⁵⁰ Hedrick, "Democracy," 392, fig. 2.

Ateńska krzywa epigraficzna osiągnęła absolutne maksimum w IV w. p.n.e., w okresie prosperity ekonomicznej i rozkwitu klasycznej demokracji ateńskiej, a maksimum epigraficzne symbolicznie przypada na okres działalności Demostenesa. Przemiany ustrojowe w Atenach pozostawiły po sobie widoczny, choć różnie interpretowany, ślad w liczbie zachowanych uchwał, np. po relatywnym spadku w epoce wojen perskich i "rządów areopagu" dostrzegamy zdecydowany wzrost od połowy V w. p.n.e., produkcję epigraficzną na wysokim poziomie przez II połowę V i IV w. p.n.e., osiągającą punkt szczytowy w czasach Demostenesa. Symboliczną ilustracją odmiennego podejścia oligarchii i demokracji do zagadnienia sporządzania publicznych dokumentów w kamieniu dostarcza ateńska uchwała z zaszczytami dla obywateli Samos: przyjęta w 405 r. p.n.e., została wyryta dopiero w 403 r., po obaleniu skrajnej oligarchii Trzydziestu Tyranów⁵¹. Ostatnie ćwierć IV w. p.n.e., naznaczona serią reżimów oligarchicznych (322–318, 317–307), w epigrafice odzwierciedlona jest wyraźnym spadkiem liczby zachowanych uchwał i całej produkcji epigraficznej. Uderzający jest zwłaszcza kontrast pomiędzy niemal całkowitym brakiem dokumentów publicznych z dekady rządów narzuconego przez Kasandra Demetriusza z Faleronu (317–307 p.n.e.), a eksplozją epigraficzną po powrocie demokracji w 307 r. p.n.e. wywołaną w dużej mierze decyzjami o uchwalaniu i uwiecznianiu w kamieniu licznych uchwał rady i ludu Aten⁵². Przez większą część III w. p.n.e. Ateny pozostawały pod panowaniem macedońskim, nakładającym poważne ograniczenia nie tylko na swobodę prowadzenia polityki zagranicznej, ale i na sposób sprawowania władzy wewnętrznej w mieście nominalnie demokratycznym⁵³. Przez cały ten czas liczba zachowanych uchwał spada, aby odbić się od dna po odzyskaniu przez Ateny wolności w 229 r. p.n.e., gdy kierowany przez Aratosa Związek Achajski usunął garnizon macedoński z Pireusu. Charakterystyczne, że lokalny szczyt krzywej epigraficznej Aten przypada na ostatnie ćwierćwiecze III w. p.n.e. – na okres optymizmu po przywróceniu wolności i stabilizacji demokracji, które miały miejsce po usunięciu obcych wojsk z Attyki.

Cel wystawienia steli z zapisanym tekstem uchwały nie jest dla nas do końca jasny, podobnie jak nie jesteśmy całkowicie pewni czy tekst na steli był oryginałem – tak jak my rozumiemy to słowo – czy kopią, a oryginał zawierał dokument zapisany na przykład na papirusie i przechowywany w archiwum⁵⁴. Niektóre zresztą dokumenty publiczne zapisane na kamieniu były niewątpliwie tylko wyciągiem z uchwalonych przez lud aktów prawnych – dotyczy to w pierwszej

⁵¹ IG I³ 127. Hedrick, "Democracy", 401.

⁵² Benjamin D. Meritt, *Epigraphica Attica* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1940), 93; Hedrick, "Democracy", 402–403.

⁵³ Christian Habicht, *Athens from Alexander to Antony* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1997), 150–172. Hedrick, "Democracy", 405.

⁵⁴ Prezentacja stanowisk w dyskusji (ze wskazaniem na przyznanie uchwały na kamieniu statusu oryginału): Nawotka, *Boule*, 2–5.

kolejności tak zwanych uchwał o skróconym formularzu zawierających akty nadania obywatelstwa lub standardowych przywilejów zasłużonym obywatelom i cudzoziemcom⁵⁵. Niekiedy uchwały zawierają formuły pokazujące – w wymiarze ideologicznym – potrzebę opublikowania uchwały, nazywane po angielsku "democratic formulae of disclosure", a po niemiecku "Bescheidenheits-Formel"⁵⁶. W samych Atenach Hedrick zidentyfikował ponad 350 przykładów użycia takich formuł od V w. p.n.e. do II w. n.e., co pokazuje na długotrwałość demokratycznego zwyczaju epigraficznego. Najbardziej znamienne spośród tych formuł zawierają wprost skierowaną do każdego zachętę do zapoznania się z treścią uchwały lub pokazującą stworzenie takiej możliwości jako motywację decyzji o wydaniu pieniędzy publicznych na jej publikację, np.: σκοπεῖν τῷ βουλομένῳ ("aby ten, kto chce mógł zobaczyć/przeczytać")⁵⁷, ὅπως ἄν εἰδῶσι ("po to, aby mogli wiedzieć")⁵⁸. Choć stanowią one mniejszość wśród formuł publikacyjnych, to poświadczają jednak istnienie w praktyce politycznej, a nie tylko w sferze idei, demokratycznego principium, jakim jest prawo obywatela do dostępu do informacji, też – a może zwłaszcza – dotyczącej obowiązującego prawa⁵⁹.

Nie oznacza to oczywiście, że tekst uchwał zapisany na stalach był powszechnie czytany – w istocie rzeczy było to bardzo trudne, ze względu na mały rozmiar liter, często mierzących nie więcej niż 1 cm wysokości, brak podziału między wyrazami i samo umiejscowienie steli często w praktyce wymagające położenia się na ziemi celem odczytania znacznej części tekstu. Ponieważ jednak wiemy, że zarówno w Atenach, jak i w innych poleis dokumenty publikowano też na pobielanych tablicach drewnianych (*pinakia*, *leukomata*), to nie wykluczone, że to z nich zainteresowany mógł poznać treść uchwały⁶⁰. Niektórzy badacze przypuszczają, że pewne kategorie inskrypcji sporządzano na przykład w demokratycznych Atenach celowo w ten sposób, aby były one łatwiejsze do odczytania: pisząc większymi literami i stosując odstępy między wyrazami. Należały do nich listy obywateli, wyróżnionych, zdrajców, trybutu itd.⁶¹ Nie dotyczy to jednak uchwał. Skoro nie mamy podstaw do przypuszczania, że uchwały wyryte na stalach były powszechnie czytane, to pozostaje przyznać, że cel ich zapisania w kamieniu był bardziej ideologiczny niż praktyczny⁶². Zapisanie uchwały w kamieniu mogło być motywowane chęcią

⁵⁵ Charakterystyka tego rodzaju dokumentów: Nawotka, *Boule*, 59–60.

⁵⁶ Swoboda 1890, 6–9; Hedrick, "Democracy", 408–425.

⁵⁷ E.g.: *IG I³* 1453 z lat 420ych p.n.e., *IG I³* 60, 140, *IG II²* 487, z 304/3 p.n.e., tj. okresu odbudowy demokracji po latach rządów Demetriusza z Faleronu. Hedrick, "Democracy," 411–413.

⁵⁸ E.g. *IG II²* 183. Hedrick, "Democracy," 413–416.

⁵⁹ Meritt, *Epigraphica*, 90; Hedrick, "Democracy," 411.

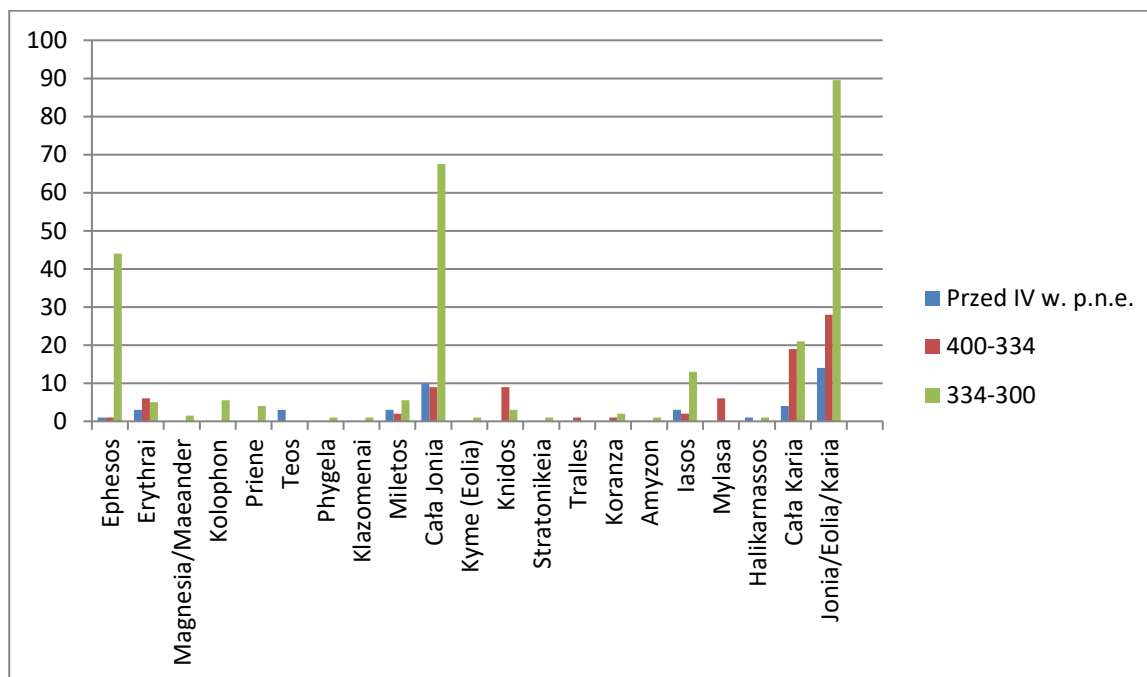
⁶⁰ James Sickinger, "Literacy, Documents, and Archives in the Ancient Athenian Democracy," *American Archivist* 62 (1999): 236–242; Nawotka, *Boule*, 4.

⁶¹ Thomas, "Writing," 30–36.

⁶² Thomas, "Writing," 37.

sprawienie wrażenia wiecznotrwałości decyzji państwa demokratycznego, zapewnienia podobnego trwania pamięci o zasłużonych dla niego obywatelach i cudzoziemcach, a bez wątpienia także o wcielenie w życie demokratycznego ideału jawności życia publicznego⁶³. Tak powszechną dostępność tekstu obowiązującego prawa, jak i wagę jako do jego symbolicznego znaczenia podkreślał fakt ustawiania steli z wyrytymi na nich uchwałami w najbardziej prominentnych miejscach polis – na agorze, czy w okręgu świątynnym głównego bóstwa, np. w Milecie w temenosie Apollina Delfiniosa, w którym zlokalizowano 150 steli.

Koincydencja charakteru ustroju i liczby zachowanych dokumentów publicznych nie jest ograniczona do Aten: greckie państwa demokratyczne pozostawiły po sobie znacząco więcej uchwał niż państwa niedemokratyczne. Dość powiedzieć, że wiemy o ok. 1400 uchwał ateńskich, w tym o znamy 488 utrwalonych w kamieniu w latach między odrodzeniem demokracji w 403 r. p.n.e., a jej obaleniem przez Antypatra w 322 r. p.n.e.⁶⁴ Kontrastują z tym pojedyncze przykłady uchwał wielkich miast oligarchicznych: Sparty, Teb, czy Koryntu⁶⁵. Nie mniej ważny jest ich rozkład w czasie. Dobrego przykładu dostarczają miasta zachodniej Azji Mniejszej:

4. Dokumenty publiczne w zachodniej Azji Mniejszej do końca IV w. p.n.e.

⁶³ Charles W. Hedrick, "Epigraphic Writing and the Democratic Restoration of 307 BC," w: Pernille Flensted-Jensen, Thomas Heine Nielsen, Lene Rubinstein (eds.), *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000), 327–335; Thomas, "Writing," 36.

⁶⁴ Hansen, *Athenian Assembly*, 108–13.

⁶⁵ Sterling Dow, "Corinthiaca," *HSPH* 53 (1942), 89, 113–9.

Wykres pokazuje niemal identyczną tendencję we wszystkich miastach tego regionu, z których zachowały się źródła epigraficzne: niewielką liczbę dokumentów publicznych poprzedzających IV w. p.n.e., inkrementalny wzrost tej liczby w pierwszych 2/3 IV w. p.n.e. i skokowy wzrost w ostatniej 1/3 tego stulecia⁶⁶. Szczególnie znamienny jest przykład Efezu, z którego – dzięki długotrwałym systematycznym badaniom archeologicznym – pozyskano ogromny materiał epigraficzny (5766 inskrypcji), co raczej wyklucza możliwość radykalnej zmiany kształtu krzywej epigraficznej na skutek zidentyfikowania w przyszłości kolejnych inskrypcji efeskich. Z Efezu tak z okresu przed 400 r. p.n.e., jak i z pierwszych 2/3 IV w. p.n.e. mamy po 1 dokumencie publicznym, podczas gdy ostatnia 1/3 IV w. p.n.e. przyniosła 44 takie dokumenty, co wskazuje na wystąpienie jakiegoś przełomowego wydarzenia w tym mieście poprzedzającego taką eksplozję epigraficzną. Tym wydarzeniem był rewolucja demokratyczna z lat 336–334 p.n.e. Jej pierwszym etapem było obalenie pro-perskiej oligarchii przez demokratów w Efezie podczas ofensywy Parmeniona w 336 r. p.n.e. Demokracja została obalona w następnym roku, gdy zwycięski dowódca perski Memnon z Rodos przywrócił w mieście oligarchię. Gdy tylko najemny garnizon opuścił Efez podczas ogólnego rozpadu władzy perskiej w zachodniej Azji Mniejszej w następstwie bitwy nad Granikiem demokratyczna większość ponownie obaliła oligarchię i zgotowała rzeź jej przywódcom. Tej położył kres rozkaz Aleksandra, ale zaprowadzony na drodze rewolucyjnej ustrój demokratyczny zapanował w Efezie na kolejne kilkadziesiąt lat⁶⁷. O radykalnym charakterze zwycięskiej demokracji efeskiej zdaje się świadczyć procedura legislacyjna, w której uchwały lud podejmował bez udziału ciał probuleutycznych, a znaczna liczba utrwalonych w kamieniu uchwał dowodzi ożywionego życia politycznego. Na decyzję o wyryciu w kamieniu tych uchwał niewątpliwie honoryfikacyjny charakter większości z nich, gdy z jednej strony sam fakt wykonania inskrypcji był istotnym elementem procesu wyróżniania zasłużonej osoby, a z drugiej koszt wykonania inskrypcji był często ponoszony przez zainteresowanego. Niemniej uderzający wzrost liczby zapisanych na kamieniu dokumentów publicznych jasno dowodzi odmiennego stosunku demokracji i oligarchii do wystawiania na widok publiczny decyzji władzy państwowej.

W skali całego świata greckiego zdecydowanie najwięcej zachowało się i też niewątpliwie najwięcej zostało w starożytności zapisanych uchwał honoryfikacyjnych. Stanowiły one jeden z dwóch najbardziej typowych sposobów uczczenia "na wieczność" zasłużonej postaci – drugim sposobem było wykonanie przedstawiającego tę postać posągu, zazwyczaj z brązu, osadzonego na marmurowej bazie z krótkim napisem honoryfikacyjnym (tzw. *titulus honorarius*). Oczywiście niemal sto procent antycznych posągów brązowych przypadło na zawsze w trwającym długie

⁶⁶ Wykres i cały ten akapit na podstawie: Krzysztof Nawotka, "Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great," *Klio* 85 (2003): 15–41.

⁶⁷ *Arr. An.* I 17.11–12.

stulecia procesie recyklingu, a w nieco tylko mniejszym stopniu dotyczy to posągów marmurowych. Tak czy inaczej do naszych czasów dotrwały jedynie nieliczne bazy antycznych posągów. Typowo uchwały honoryfikacyjne należą do epoki hellenistycznej, zwłaszcza pierwszej jej połowy, a *titulii honorarii* do epoki pryncypatu. Porównanie samych tekstów *titulii honorarii* liczących zazwyczaj od jednej do kilkunastu krótkich linijek z uchwałami, których długość niejednokrotnie przekracza 100 długich linii tekstu, prowadzi niektórych badaczy do wniosku, że zastąpienie uchwał przez *titulii honorarii* nastąpiło ze względów ekonomicznych, czyli, że tańsza forma uczczenia zasłużonego dobroczyńcy wyparła droższą tego formę⁶⁸. Warto tej kwestii poświęcić tu nieco uwagi, gdyż dotyczy ona wprost zagadnienia przyczyny zaniku w epoce rzymskiej najbardziej typowej formy wypowiedzi greckiego państwa demokratycznego, jakim były uchwały zapisane na kamieniu.

W przypadku zdecydowanej większości miast greckich nie mamy jednoznacznych danych dotyczących kosztu wykonania "typowej" czy przeciętnej – jeśli te terminy cokolwiek znaczą – steli zawierającej uchwałę rady i ludu. Dane takie natomiast występują dość często w dokumentach ateńskich pochodzących z IV–III w. p.n.e., a analiza formuł zawartych w tych inskrypcjach wskazuje na to, że prawdopodobnie odnotowują one rzeczywiście poniesione koszty ($\delta\omicron\nu\upsilon\alpha\iota$) wykonania napisu ($\epsilon\iota\varsigma\ \tau\eta\nu\ \acute{\alpha}\nu\alpha\gamma\rho\alpha\phi\eta\nu$), których wysokość waha się między 20 a 60 drachmami, przy czym ta górna granica osiągnąta była zupełnie wyjątkowo⁶⁹. Do tego dochodził jeszcze koszt pozyskania kamienia w kamieniołomie, jego transportu i przygotowania, szacowany w przypadku Aten na łącznie na 11–23 drachm⁷⁰. Ceny w innych miejscach musiały być porównywalne, a ich zestawienie znane z rachunków z wyspy Delos z 278 r. p.n.e. mówi, w przypadku dużej steli (ponad 1,6 m wysokości) o 25 drachmach za samą stelę, 1,5 drachmy za transport i 2,5 drachmy za jej ustawienie⁷¹. Inskrypcje zawierające uchwały honoryfikacyjne są z reguły krótsze, a więc i tańsze, od inskrypcji zawierających traktaty międzypaństwowe, czy decyzje legislacyjne. Wolno zatem przypuszczać, że koszt wystawienia steli zawierającej uchwałę honoryfikacyjną, łącznie z kosztem

⁶⁸ Fritz Gschnitzer, "Zwischen Denkmal und Urkunde. Kaiserzeitliche Neuerungen im Formular der Psephismata," w: Rosmarie Günther, Stefan Rebenich (Hrsg.), *E fontibus haurire: Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums*² I.8) (Paderborn: Schöningh, 1994), 281–284.

⁶⁹ Wyczerpująca dyskusja z odwołaniem do pełnego zestawu źródeł i wcześniejszej literatury: William T. Loomis, *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998), 121–165.

⁷⁰ Georges Raepsaet, "Transport de tambours de colonnes de Pentélique à Éleusis au IVe siècle avant notre ère," *AntCl* 53 (1984), 101–136; Graham J. Oliver, "Athenian Funerary Monuments: Style, Grandeur and Cost," w: Graham J. Oliver (ed.), *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome* (Liverpool: Liverpool University Press, 2000), 59–80, zwłaszcza 73–76.

⁷¹ *IG* XI.2.161, A, ll. 117–119.

pozyskania bloku skalnego, wynosił w epoce hellenistycznej około 60 drachm, czyli zbliżony był do dwumiesięcznych zarobków pracownika najemnego, czy żołnierza piechoty.

Z takim kosztem wykonania steli z uchwałą honoryfikacyjną należy porównać koszt wykonania posągu. Dane liczbowe współczesne momentowi wystawienia posągu znamy głównie z inskrypcji z Afryki Północnej epoki pryncypatu, zwłaszcza, że posługiwanie się danymi o cenach wyrobów z brązu z edyktu Dioklecjana (cena materiału powiększona o 8% koszt wykonania posągu) w odniesieniu do sytuacji z epoki pryncypatu budzi uzasadnione wątpliwości⁷². I tak wspomniane źródła północnoafrykańskie są znacznie późniejsze niż inskrypcje odnotowujące koszt wykonania stel, ale ciągle pochodzą one sprzed okresu silnej inflacji charakterystycznej dla cesarstwa rzymskiego okresu kryzysu III w., a zatem siłę nabywczą pieniądza w okresie hellenistycznym i epoce pryncypatu można uznać za porównywalną. Duncan-Jones sporządził katalog cen 138 posągów lub grup posągów, mieszczących się między 460 HS a 66.666 HS, z medianą usytuowaną na poziomie 5000 HS, czyli 1250 denarów/drachm.⁷³ Przymuszczenie większości posągów cesarskich – a ich ceny są najlepiej znane – wykonywano z brązu⁷⁴, a wysoki koszt materiału musiał mieć decydujący wpływ na wysoką cenę całej grupy statuarycznej składającej się z posągu (do dziś na ogół nie zachowanego) i kamiennej bazy z napisem. Dzięki napisowi z Sigus w Numidii z czasów po śmierci Karakalli wiemy, że koszt bazy z napisem to 400 HS, a więc zaledwie 12% całego przedsięwzięcia wystawienia posągu.⁷⁵

Przytoczona tu cena wapiennej bazy posągu (400 HS = 100 denarów/drachm) wydaje się znaczna w porównaniu ze znanymi i szacowanymi kosztami wykonania stel hellenistycznych. Na taką dysproporcję mogły wpłynąć różne czynniki. W grę mogą wchodzić czynniki silnego regionalnego zróżnicowania cen w basenie Morza Śródziemnego a także inflacja, bez wątpienia zauważalna pomiędzy epoką hellenistyczną a pierwszą ćwiercią III w., a dodatkowo znaczna deprecjacja pieniądza rzymskiego w epoce pryncypatu, zwłaszcza za Sewerów prowadząca do istotnego zmniejszenia siły nabywczej denara. Dość powiedzieć, że denar czasów Karakalli ważył

⁷² Takie wyliczenia prowadzi Andrew Oliver, "Honors to Romans: Bronze Portraits," w: Carol C. Mattusch (ed.), *The Fire of Hephaistos: Large Classical Bronzes from North-American Collections* (Cambridge, Mass.: Harvard University Art Museums, 1996), 146–147. Zastrzeżenia: Jakob M. Højte, *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus* (Aarhus: Aarhus University Press, 2005), 52–53.

⁷³ Richard Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1974), katalog: "Prices in the African provinces", numery 77–212, dyskusja na ss. 78–79. Najwyższa cena dotyczy grupy 16 posągów z Lepcis Magna kosztujących milion HS (nr 77 w katalogu: *IRT* 706). Najniższa cena dotyczy posągu (posążku?) *Liber Pater* też z Lepcis Magna (nr 212 w katalogu: *IRT* 294).

⁷⁴ Højte, *Roman*, 52–54.

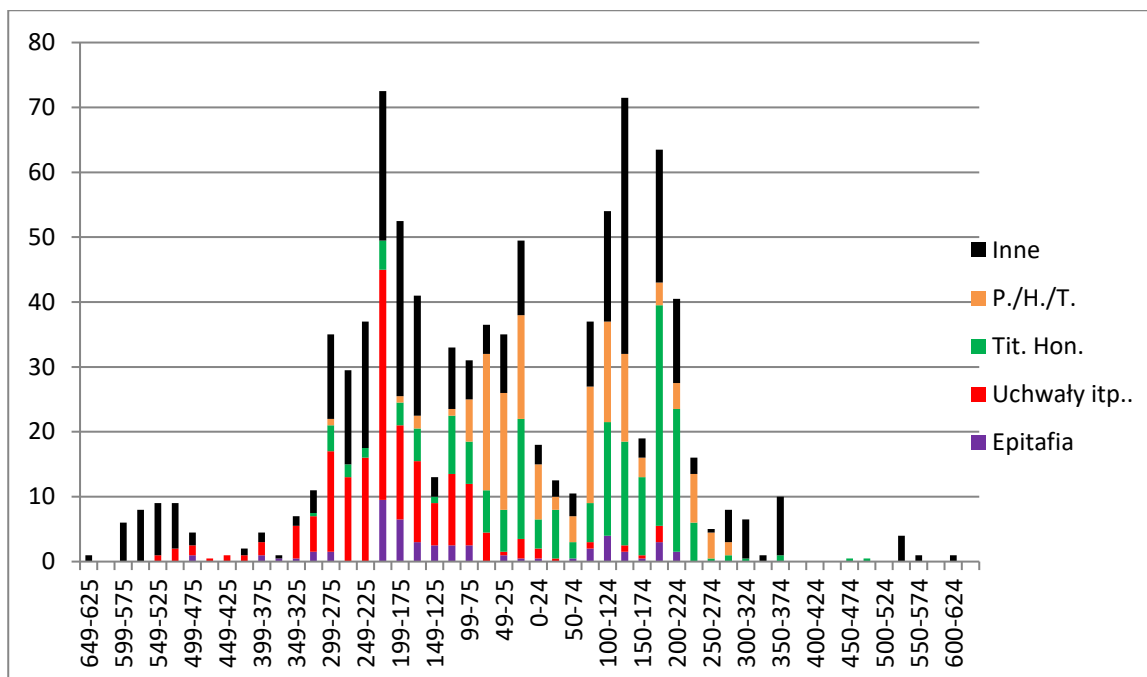
⁷⁵ Nr 186 w katalogu Duncana-Jonesa (*ILAlg* VIII19122) i dyskusja tych danych na s. 78–79.

ok. 3,41 g i bity był ze stopu zawierającego ok. 51% srebra, podczas gdy waga drachmy ateńskiej w IV w. p.n.e. wynosiła 4,3 g a bito ją z 90% stopu srebra, a zatem jej siła nabywcza wyrażona w srebrze był ponad dwukrotnie większa niż denara Karakalli. W związku z tym cena bazy posągu jest porównywalna z ceną wykonania steli z napisem. Dodatkowo charakter źródeł pochodzenia informacji o cenach wykonania stel i posągów jest bardzo różny, co musi mieć duży wpływ na występujące w nich liczby. Ceny wykonania stel znamy z dokumentów publicznych epoki żywej demokracji IV i III w. p.n.e., gdy z reguły roboty publiczne realizowano na drodze przetargu, a działania władz podlegały ścisłej kontroli publicznej. Musiało to wpływać na decyzje o ustalaniu ceny ryczałtowej wykonania steli z napisem na poziomie najniższej oferty w przetargu⁷⁶. Ceny posągów wraz z bazami pochodzą z inskrypcji wystawianych przez notabli północnoafrykańskich wymieniających wśród *summa honoraria* ponoszonej za przywilej sprawowania urzędu koszt wykonania posągu cesarskiego. Wystawiając inskrypcję afrykański notabl był zainteresowany reklamą swej hojności, a mógł też chcieć podać wyższy kosztu niż rzeczywiście poniesiony. Zapewne te czynniki miały też wpływ na wysokie odnotowane koszty posągów i baz. Niemniej wymowa całego katalogu Duncana-Jonesa, wraz z weryfikacją Højtego wykraczającą poza Afrykę Północną, jest jednoznaczna: uhonorowanie dobroczyńcy poprzez wystawienie mu posągu – poprzedzone oczywiście stosowną uchwałą rady i ludu – było znacząco (często wielokrotnie) bardziej kosztowne niż zapisanie w kamieniu tej uchwały w pełnej formie. Spadek liczby zapisanych na kamieniu uchwał w czasach panowania rzymskiego i ich praktyczny zanik w epoce pryncypatu nie wynikał zatem z rachunku ekonomicznego.

Mając to na uwadze można posłużyć się przykładem krzywej epigraficznej Miletu dla dokonania analizy związku między ustrojem polis a zwyczajem publikacyjnym dokumentów publicznych⁷⁷.

⁷⁶ Ceny sporządzenia napisu uchwały jako ceny ryczałtowe: Loomis, *Wages*, 158–163 za niepublikowaną pracą doktorską: Brian T. Nolan, *Inscribing Costs at Athens in the Fourth Century B.C.*, The Ohio State University 1981.

⁷⁷ Akapity poświęcone krzywej epigraficznej Miletu i Peergamonu na podstawie: Krzysztof Nawotka, "Miletos, Ephesos, Pergamon," (w druku, 2019).

5. Inskrypcje z Miletu według ćwierćwieczy

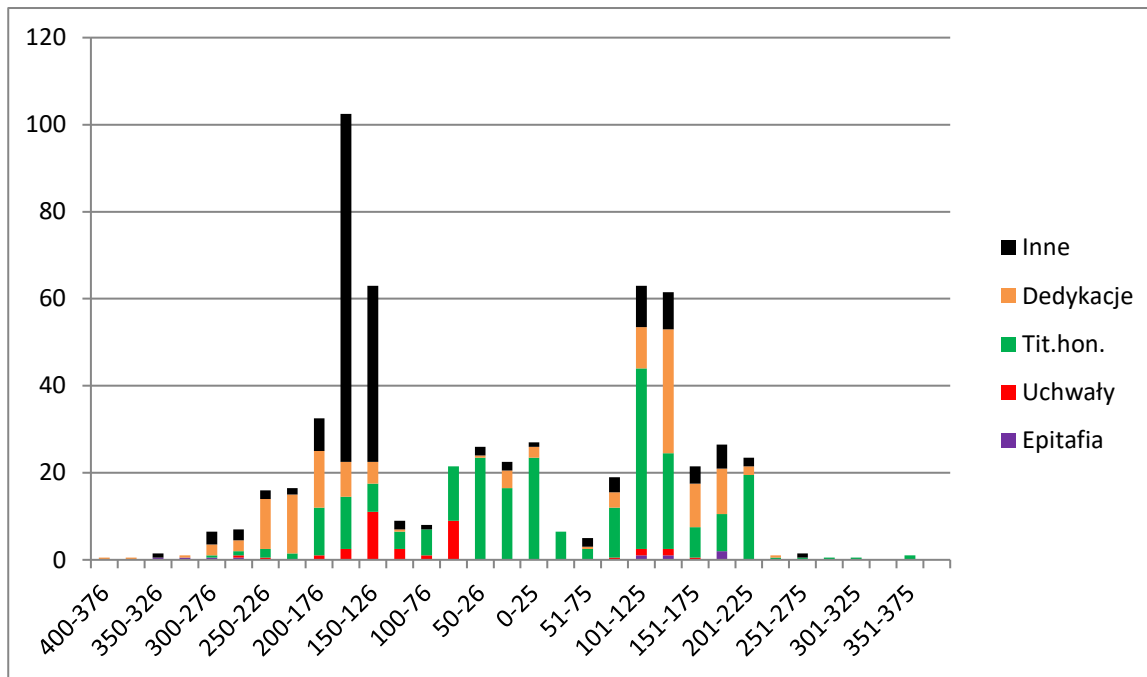
Z Miletu zachowało się łącznie 2475 inskrypcji, z których większość możemy datować dość dokładnie, w tym zdecydowaną większość dokumentów publicznych. Umożliwia to prowadzenie poprawnej analizy historycznej krzywej epigraficznej w oparciu o rzetelne dane, a nie o model datacyjny. Wykres nr 5 pokazuje szybki wzrost liczby inskrypcji, w tym zwłaszcza uchwał w trzeciej ćwierci IV w. p.n.e., a w istocie rzeczy po 334 r. p.n.e., czyli po zdobyciu Miletu przez Aleksandra Wielkiego i zastąpieniu miejscowej oligarchii umiarkowaną demokracją⁷⁸. Przez większość epoki hellenistycznej produkcja epigraficzna Miletu pozostawała na wysokim poziomie, a uchwały stanowiły najbardziej liczebną z pięciu wyróżnionych na wykresie kategorii inskrypcji. Absolutne maksimum epigraficzne zostało osiągnięte w ostatniej ćwierci III w. p.n.e., w której niemal połowę zachowanych inskrypcji stanowią uchwały. Szczegółowe badania inskrypcji milezyjskich pokazują, że Milet epoki hellenistycznej był miastem demokratycznym o procedurze legislacyjnej dobrze zdefiniowanej, choć znacznie różniącej się od stosowanej w Atenach⁷⁹. O ile jesteśmy w stanie powiedzieć buleutów, członków niektórych innych ciał kolegialnych i część urzędników powoływano przez losowanie, a część wybierano w głosowaniu na zgromadzeniu⁸⁰. Nie ma wątpliwości, że hellenistyczny Milet postrzegał się jako miasto demokratyczne, skoro w traktacie z Herakleją pod Latmosem zawarto klauzulę o rozstrzygnięciu przyszłych sporów przez arbitrów przysłanych z miasta "wolnego i demokratycznego" (πόλιν ἐλευθέραν καὶ

⁷⁸ Nawotka, *Boule*, 24–25, 178.

⁷⁹ Nawotka, *Boule*, passim.

⁸⁰ Nawotka, *Boule*, 139–142.

δημοκρατουμένην)⁸¹. Obfitość zachowanych na kamieniu uchwał hellenistycznego Miletu dobrze odzwierciedla jego demokratyczny charakter. Związek między zwyczajem upubliczniania dokumentów, tak normatywnych, jak honoryfikacyjnych, a statusem miasta (wolne czy podległe) oraz charakterem jego ustroju rysuje się bardzo wyraźnie w przypadku krzywej epigraficznej Pergamonu.

Jej absolutne maksimum w drugiej ćwierci II w. p.n.e. przypada na okres największej potęgi i zamożności Królestwa Pergamonu a podstawowym dużej produkcji epigraficznej były w tym okresie inskrypcje powstałe w związku z patronatem monarszym. Zauważalnu wzrost liczby uchwał zapisanych na kamieniu przypada na ostatnie lata monarchii i zwłaszcza na pierwsze dekady wolności uzyskanej przez Pergamon na mocy testamentu Attalosa III. Krzywa epigraficzna w tym okresie zdominowana jest przez inskrypcje wystawione w związku z działaniami demokratycznych organów miasta: uchwały, *tituli honorarii*, listy osób przyjętych do obywatelstwa w warunkach konsolidacji wewnętrznej spowodowanej powstaniem Aristonikosa. Pergamon dostarcza zatem bardzo klarowny przykład związku wolności miasta i stanowiącego jej nieodłączny element ustroju demokratycznego ze zwyczajem publikowania w kamieniu aktów prawnych, których monarchia nie uznawała za stosowne upamiętnić na wieczność. Tę prawidłowość dobrze opisują słowa Sterlinga Dowa ogłoszone w kontekście rozważań nad zwyczajem epigraficznym Grecji epoki klasycznej:

⁸¹ *Milet* 150, ll. 84–85 (161/180 p.n.e.).

‘Demos likes to read what Demos has done, whereas your tyrant or oligarch only invites unwanted publicity, or even defacement of his inscription, when he publishes an edict’⁸².

Liczba zapisywanych na kamieniu uchwał milezyjskich znacząco zmalała w drugiej połowie I w. p.n.e., stopniowo zanikając niemal całkowicie. Dość porównać udział uchwał i innych aktów normatywnych w całej produkcji epigraficznej dwóch najlepszych pod tym względem stuleci w Milecie: o ile w III w. p.n.e. na zachowanych 241 inskrypcji 101 stanowią uchwały, to w II w. n.e. na 326 zachowanych inskrypcji są tylko co najwyżej 2 uchwały. Nie można powiedzieć, aby uchwały zostały wyparte przez *tituli honorarii*. W Milecie uchwały honoryfikacyjne zawsze stanowiły mniejszość, a *tituli honorarii* występują równolegle z uchwałami od początku III w. p.n.e., choć oczywiście okresem największej popularności *tituli honorarii* jest epoka Antoninów i Sewerów. Najprawdopodobniej zupełnie inne czynniki zdecydowały o radykalnym spadku, niemal wręcz zaniku demokratycznego zwyczaju zapisywania na kamieniu tekstu uchwał w Milecie, Atenach, Efezie, Pergamonie i większości miast greckich w I w. p.n.e. i w następnych stuleciach. Najbardziej oczywisty, choć trudno kwantyfikowalny jest wpływ Rzymu. Stabilizacja władzy rzymskiej na Wschodzie pozbawiła miasta greckie – często formalnie wolne i sprzymierzone z Rzymem – możliwości prowadzenia własnej polityki zagranicznej, a to znalazło negatywne odbicie w postaci zaniku dokumentów z polityką zagraniczną związanych. Ważniejszy był zapewne inny czynnik wpływu Rzymu. Ilustracją pełnego niechęci, wręcz pogardliwego stosunku elit rzymskich do demokracji greckiej są drwiące słowa Cyncerona o funkcjonowaniu greckich zgromadzeń, stanowiących przecież jądro demokracji: "Cum in theatro imperiti homines rerum omnium rudes ignarique consederant, tum bella inutilia suscipiebant, tum seditiosos homines rei publicae praeficiebant, tum optime meritos civis e civitate eiciebant. ... Porrexerunt manus; psephisma natum est"⁸³. Nie mogło to nie zostać dostrzeżone przez związanych z władzą rzymską greckich notabli podejmujących decyzje lub przynajmniej stawiających wnioski o przeznaczeniu funduszy publicznych na wystawienie steli z tekstem wyśmiewanej przez prokonsula *psephisma*. Wreszcie, co najważniejsze, schyłek zwyczaju publikowania uchwał w kamieniu przypada na czas fundamentalnej przemiany ustrojowej na Wschodzie rzymskim prowadzącej do powstanie w miastach greckich – gdzieś na przełomie I i II w. n.e. – oligarchicznego systemu nazywanego w literaturze przedmiotu "reżimem notabli" lub rządami *honorati*⁸⁴. Charakterystyczne, że

⁸² Dow, "Corinthiaca," 119.

⁸³ Cic. *Flac.*7.16–17.

⁸⁴ Friedemann Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit* (Stuttgart, Franz Steiner, 1993); Maurice Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)* (Wrocław: Ossolineum, 1997), 138–143, 193–194; Sviatoslav

w Milecie w momencie, gdy od początku I w. p.n.e. słabnie zwyczaj utrwalania w kamieniu tekstu uchwał, rośnie popularność monumentalnych inskrypcji wykonywanych na zlecenie najważniejszych funkcjonariuszy wielkiej świątyni Apollina w Didymie: proroków, *hydrophoroi* i *tamiai* (P./H./T. na wykresie 5). Byli oni członkami najwzniejszych rodów późnohellenistycznego i rzymskiego Miletu a inskrypcje – masowo wykonywane aż po trzecią ćwierć III w. n.e. – prezentują ich *cursus honorum* i wspaniałą genealogię demonstrując nowy system wartości miasta coraz bardziej oligarchicznego. W takim mieście, rządzonym przez dobieranych przez kooptację buleutów, nie było już miejsca na realizację demokratycznej zasady jawności życia publicznego.

Często powtarzana w literaturze naukowej teza o śmierci/końcu demokracji mającym nastąpić wraz z podbojem macedońskim⁸⁵ jest równie fałszywa jak teza o końcu polis w epoce Aleksandra Wielkiego⁸⁶. Paradoksalnie, okresem największego rozprzestrzenienia i rozkwitu demokracji greckiej była – jak mówiono w starożytności – epoka króla macedońskich, czyli epoka hellenistyczna, a przynajmniej jej pierwsza część, poprzedzająca dominację Rzymu na Wschodzie. Upowszechnieniu ustroju demokratycznego we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego towarzyszyła eksplozja epigraficzna III w. p.n.e. (zobacz wykres 1), a znaczną część sporządzanych wówczas masowo inskrypcji stanowiły uchwały będące najbardziej typową formą wypowiedzi demokratycznego miasta greckiego. Ideologicznym celem ich wyrycia było udostępnienie zainteresowanym obowiązujących aktów prawnych, a w przypadku uchwał honoryfikacyjnych utrwalenie wzoru właściwego postępowania obywateli wspierających swą polis pieniądzem i służbą publiczną. Fluktuacje w liczbie zachowanych na kamieniu uchwał tak ateńskich, jak pochodzących z innych polis greckich wykazują znaczną korelację z typem ustroju występującego w momencie zapisania dokumentu. Schyłek zwyczaju ich utrwalania w kamieniu przyniosły dopiero czasy rzymskie i następujące w nich przemiany społeczne, w sensie politycznym prowadzące do zaniku hellenistycznej demokracji greckiej.

Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 301–328; Hans-Ulrich Wiemer, "Hellenistic Cities: The End of Greek Democracy?," w: Hans Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2013), 54–69.

⁸⁵ Np. Claude Mossé, *La fin de la démocratie athénienne. Aspects sociaux et politiques du déclin de la cité grecque au IVe siècle avant J. -C.* (Paris: Presses universitaires de France, 1962); Ryszard Kulesza, "Ancient and Modern Democracies," w: Ryszard Kulesza, *Studies in Greek History* (Warsaw: Akme. Studia historica, 2017), 411.

⁸⁶ Wiemer, "Hellenistic Cities," 54–61.

Streszczenie:

Starożytni Grecy uważali za demokrację ustrój charakteryzujący się wolnością i równością obywateli, z władzą zgromadzenia ludowego losowaniem urzędników, członków rady i sędziów i przewagą prawa pisanego nad niepisanym, tak w teorii konstytucyjnej, jak i w praktyce prawnej. Klasyczna demokracja grecka to koniec epoki klasycznej i większa część epoki hellenistycznej. Kontrola urzędników przez lud, kontrola sądowa ustawodawstwa i jawność działania władzy należały do principów demokracji. Państwa demokratyczne rozwinęły powszechnie zwyczaj utrwalania w kamieniu tekstu uchwał, a oligarchiczne tego nie czyniły. Cel tego był często bardziej ideowy niż praktyczny: stwarzano obywatelom potencjalną możliwość poznania tekstu prawa. Zwyczaj zapisywania tekstu uchwał na kamieniu maleje w końcu epoki hellenistycznej i niemal zanika w czasach rzymskich. W epoce hellenistycznej i rzymskiej występuje korelacja między typem ustroju a jawności życia publicznego.

Bibliografia:

Asheri David, Alan Lloyd, Aldo Corcella. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I–IV*. Oxford: Oxford University Press.

Briant Pierre. 2019. "Gaumāta." W *Encyclopaedia Iranica* on-line dostęp 22.05.2019

Carlsson Susanne. 2010. *Hellenistic Democracies: Freedom, Independence and Political Procedure in Some East Greek City–States*. Stuttgart: Franz Steiner.

Creed John. 1990. Aristotle and Democracy. W Andros Loizou, Harry Lesser (eds.), *Polis and Politics: Essays in Greek Moral and Political Philosophy*, 23–34. Aldershot: Avebury.

Davies John K. 2003. Greek Archives: From Record to Monument. W Maria Brosius (ed.), *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*, 223–243. Oxford: Oxford University Press.

Dmitriev Sviatoslav. 2005. *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford: Oxford University Press.

Dow Sterling. 1942. "Corinthia." *HSPH* 53: (1942): 89–119.

Fornara Charles W. 1971. *Herodotus: An Interpretative Essay*. Oxford: Clarendon Press.

Gabrielsen Vincent. 1997. *The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes*. Aarhus: Aarhus University Press.

Gauthier Philippe. 1985. *Les cités grecques et leur bienfaiteurs*. Paris: de Boccard.

Gauthier Philippe. 2000. 'Juges des mains' dans les cites hellénistiques. W Pernille Flensted-Jensen, Thomas Heine Nielsen, Lene Rubinstein (eds.). *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000*. 421–429. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2000.

Grieb Volker. 2008. *Hellenistische Demokratie: politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen*. Stuttgart: Franz Steiner.

Gschnitzer Fritz. 1994. Zwischen Denkmal und Urkunde. Kaiserzeitliche Neuerungen im Formular der Psephismata. W: Rosmarie Günther, Stefan Rebenich (Hrsg.). *E fontibus haurire: Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums² I.8)*. 281–294. Paderborn: Schöningh.

Habicht Christian. 1997. *Athens from Alexander to Antony*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Habicht Christian. 2008. "Judicial control of the legislature in Greek states." *Studi ellenistici* 20: 17–23.

Hamon Patrice. 2001. "À propos de l'institution du Conseil dans les cites grecques de l'époque hellénistique." *REG* 114: XVI–XXI.

Hansen Mogens H. 1981–82. "The Athenian *Heliaia* from Solon to Aristotle." *C&M* 33: 9–47.

Hansen Mogens H. 1987. *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*. Oxford: Oxford University Press.

Hansen Mogens H. 1999. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology*. Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press.

Harris Edward M. 2010. The Rule of Law and Military Organisation in the Greek Polis. W *Symposion. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Seggau, 25.–30. August 2009)*. 405–418. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Hedrick Charles W. 1999. "Democracy and the Athenian Epigraphic Habit.", *Hesperia* 68 (1999): 387–439.

Hedrick Charles W. 2000. Epigraphic Writing and the Democratic Restoration of 307 BC. w: Pernille Flensted-Jensen, Thomas Heine Nielsen, Lene Rubinstein (eds.). *Polis & Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000*. 327–335. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.

Højte Jakob M. 2005. *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*. Aarhus: Aarhus University Press.

Jacoby Felix. 1913. Herodotos. W *RE Suppl.* II. 205–520. Stuttgart: Metzler.

Kosmetatou Elizabeth. 2013. "Tyche's Force: Lottery and Chance in Greek Government." W Hans Beck (ed.). *A Companion to Ancient Greek Government*. 235–251. Chichester: Wiley-Blackwell.

Kulesza Ryszard. 2017. Ancient and Modern Democracies. W: Ryszard Kulesza, *Studies in Greek History*. 405–422. Warsaw: Akme. *Studia historica*.

Kulesza Ryszard. 2007. "Nikt w państwie nie może pozostawać poza kontrolą." *Przegląd Historyczny* 98: 1–9.

- Lévi-Strauss Claude. 1961. *Tristes tropiques*. New York: Hutchinson & Co.
- Loomis William T. 1998. *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Meritt Benjamin D. 1940. *Epigraphica Attica*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Moles John L. 2002. Herodotus and Athens. W: Egbert J. Bakker, Irene J.F, de Jong, Hans van Wees (eds.) *Brill's Companion to Herodotus*. 33–52. Leiden: Brill.
- Mossé Claude. 1962. *La fin de la démocratie athénienne. Aspects sociaux et politiques du déclin de la cité grecque au IVe siècle avant J. -C.* Paris: Presses universitaires de France.
- Müller Christel. 2011. Autopsy of a Crisis: Wealth, Protogenes, and the City of Olbia in c. 200 BC. W Zosia Archibald, John K. Davies, Vincent Gabrielsen (eds.), *Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC*. 324–344. Oxford: Oxford University Press.
- Nawotka Krzysztof. 2014. *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Nawotka Krzysztof. 2003. "Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great." *Klio* 85: 15–41.
- Nawotka Krzysztof. 2019, Miletos, Ephesos, Pergamon. (w druku).
- Nawotka Krzysztof. 1997. „Protogenes dobroczyńca Olbii.” *Meander* 51 (1996) [1997]: 265-275.
- Nawotka Krzysztof with Naomi Carless Unwin, Piotr Głogowski, Dominika Grzesik, Michał Halamus, Paulina Komar, Joanna Porucznik, Łukasz Szelaḡ, Joanna Wilimowska, Agnieszka Wojciechowska. 2019. Epigraphic culture in the Eastern Mediterranean, (w druku).
- Ober Josiah. 2008. "What the Ancient Greeks Can Tell Us About Democracy." *Annual Review of Political Science*. 11: 67-91.
- Oliver Andrew. 1996. Honors to Romans: Bronze Portraits. W: Carol C. Mattusch (ed.). *The Fire of Hephaistos: Large Classical Bronzes from North-American Collections*. 138–160. Cambridge, Mass.: Harvard University Art Museums.
- Oliver Graham J. 2000. Athenian Funerary Monuments: Style, Grandeur and Cost. W: Graham J. Oliver (ed.). *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*. 59–80. Liverpool: Liverpool University Press.
- Piérart Marcel . 1971. "Les EYΘYNOI Athéniens." *AC* 40: 526-573.
- Pritchard David. 2017. "Public Spending in Democratic Athens." *AH* 46: 30–50.
- Quaß Friedemann. 1993. *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*. Stuttgart, Franz Steiner.

- Quaß Friedemann. 1971. *Nomos und Psephisma. Untersuchungen zum griechischen Staatsrecht*. München: C.H. Beck.
- Raaflaub Kurt. 1990. Contemporary Perceptions of Democracy in Fifth-Century Athens. W W. Robert Connor (ed.). *Aspects of Athenian Democracy*. 33–70. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Raaflaub Kurt A., Josiah Ober, Robert W. Wallace. 2007. *The Origins of Democracy in Ancient Greece*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Raepsaet Georges. 1984. "Transport de tambours de colonnes de Pentélique à Éleusis au IVe siècle avant notre ère." *AntCl* 53:101–136.
- Rhodes Peter J. 1972. *The Athenian Boule*. Oxford: Clarendon Press.
- Rhodes Peter J. 2019. Euthynai. W: *BNP* on-line, dostęp 24.05.2019
- Rhodes Peter J. 2019. Psephisma. W *BNP* on-line, dostęp 23.05.2019.
- Sartre Maurice. 1997. *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*. Wrocław: Ossolineum.
- Schmitt Rüdiger. 2019. Otanés. W: *Encyclopaedia Iranica* on-line, dostęp 23.05.2019.
- Sherwin–White Susan M. 1978. *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Sickinger James. 1999. "Literacy, Documents, and Archives in the Ancient Athenian Democracy." *American Archivist* 62: 229–246.
- Ste. Croix Geoffrey E.M. de. 1975. "Political Pay Outside Athens." *CQ* N.S. 25 (1975): 48–52.
- Strasburger Hermann. 1955. "Herodot und das Perikleische Athen." *Historia* 4: 1–25.
- Thomas Rosalind. 2009. Writing, Reading, Public and Private Literacies. W: William A. Johnson, Bolt. N. Parker (eds.), *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome*. 13–45. Oxford: Oxford University Press.
- Thomas Rosalind. 1996. Written in Stone? Liberty, Equality, Orality and the Codification of Law. W: Lin Foxhall, A.D.E. Lewis (eds.), *Greek Law in its Political Setting: Justifications not Justice*. 9–31. Oxford: Clarendon Press.
- Touloumakos Johannes. 1967. *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.* Göttingen.
- Veyne Paul. 1990. *Bread and Circuses: Historical Sociology and Political Pluralism*. London: Allen Lane.
- Wiemer Hans-Ulrich. 2013. "Hellenistic Cities: The End of Greek Democracy?" W Hans Beck (ed.). *A Companion to Ancient Greek Government*. 54–69. Chichestr: Wiley-Blackwell.